

بررسی روند شکل‌گیری ساختار کالبدی - فضایی شهر هترا

اکرم حسینی *

Akram.hosseini@um.ac.ir

استادیار گروه معماری دانشگاه فردوسی مشهد

مهسا فلاح مهرجردی

دانشجوی شهرسازی دانشگاه فردوسی مشهد

تاریخ دریافت: ۱۳۹۳/۰۸/۱۴، تاریخ پذیرش: ۱۳۹۴/۰۷/۲۵
(از ص ۱۴۱ تا ۱۶۰)

چکیده

هترا، شهری با حدود سه قرن حیات شهری پویا است که به دلیل موقعیت خوب طبیعی، ارتباطی، استراتژیک و به خصوص به دلیل اعتقادات مذهبی ساکنانش به سرعت رشد و توسعه یافت. هسته‌ی اولیه‌ی شهر که احتمالاً آشوری بوده، به دلیل شرایط مساعد جغرافیایی مکان شهر، شکل گرفت و سپس با ساخت معابد برای خدایان، مرکز تجمع مردمان پیرامون خود گردید. این شهر در دوره‌ی سلوکی، به علت گسترش راه‌های تجاری رونق یافت و در دوره‌ی پارتیان با آشکار شدن اهمیت نظامی آن، در مقابل امپراتوری روم به شهری بزرگ در غرب قلمرو پارتی تبدیل شد. در این دوره بود که ساخت خندق و دیوارهای شهر آغاز شده و طی آن، شهر برای مدتی طولانی از حوادث دوران مصون ماند و به اوج شکوه خود رسید. هترا در این دوره، شهری نسبتاً مستقل از حکومت پارتی بود که در مواقع حملات نظامی رومی‌ها، با پارتیان متحد می‌شد. با ظهور ساسانیان در نیمه‌ی قرن سوم م، دوره‌ی طلایی هترا نیز پایان یافت و آثار تمدن آن فروکش کرد. در این مقاله با روش تفسیری-تاریخی و با بهره‌گیری از شیوه‌ی استدلال منطقی، به سؤالات تحقیق شامل: ساختار کالبدی فضایی شهر هترا، چگونه تابع عوامل مختلف ایجاد گردیده و یا تغییر نموده است؟ و همچنین: عناصر شهری هترا، چه تغییراتی در گذر زمان داشته‌اند؟ پاسخ داده خواهد شد. جهت شناخت سیر تحول شهر هترا، در مرحله‌ی اول، به صورت جزء نگر، هر کدام از عوامل فوق، به گونه‌ای مجزا از سایر عوامل و در دوره‌های زمانی مختلف، مورد بررسی قرار گرفته و شکل‌پذیری ساختار شهر نسبت به آن‌ها مطالعه خواهد شد؛ در گام بعد، با نگاهی کل نگر، به جمع‌بندی یافته‌های به دست آمده، پرداخته خواهد شد؛ همچنین، عوامل مختلفی که از پیدایش تا فروپاشی هترا در شکل دادن به ساختار کالبدی-فضایی شهر مؤثر بوده‌اند؛ مورد بررسی و تحلیل قرار خواهند گرفت. از مهم‌ترین آن‌ها، می‌توان از عوامل طبیعی-زیست‌محیطی، آیینی-مذهبی، ارتباطی، اقتصادی-تجاری، نظامی-دفاعی، فرهنگی و حکومتی را نام برد.

کلیدواژه‌گان: هترا، ساختار شهر، توسعه‌ی شهر، پارتی، روم.

مقدمه

ایران باستان، سرزمینی پهناور بوده که در گذر زمان با روی کار آمدن دوره‌های حکومتی مختلف، مرزهای سیاسی آن دچار تغییر گردیده و در نتیجه‌ی عقب‌نشینی این مرزها، بخشی از آثار و میراث آن، در سرزمین‌های دور، به یادگار مانده‌اند. در این میان، تاریخ پارسی، یکی از مبهم‌ترین دوره‌های حکومتی است که دانسته‌های ما از آن، حتی از دوره‌های پیش‌تر مانند مادها و هخامنشیان نیز کمتر است. منابع مربوط به تاریخ پارسی به‌جز تعداد کمی همگی یونانی، رومی، سریانی و بابلی می‌باشند و در مواردی افسانه و واقعیت ادغام شده‌اند. در مواردی افسانه و واقعیت ادغام شده‌اند؛ در شاهنامه نیز سخنی از پارتیان به میان نیامده است (کالج، ۱۳۶۷: ۱۷). عالی‌ترین جلوه‌های هنر امپراتوری پارسی، از طریق آن‌چه در مرزهای آن، مانند هترا و پالمیرا حفظ و نگهداری شده، قابل شناخت می‌باشد (همان: ۱۵۳).

شهر بیابانی هترا که زمان رونق آن به دوره‌ی پارسی باز می‌گردد، از جمله میراث محدود ایران فرهنگی است که امروزه خارج از سرحد‌های سیاسی ایران و در عراق واقع شده و غنی‌ترین سایت باستان‌شناسی شناخته شده در امپراتوری پارسی، با پتانسیل زیاد برای درک بهتر این امپراتوری ناشناخته است.

هترا، یک سکونتگاه کوچک آشوری^۱ با ساکنینی از قبایل آرامی بوده که در قرن سوم ق.م، به علت قرارگیری در مسیر شاهراه‌های تجاری، به‌عنوان شهری در قلمرو سلوکی رشد کرده و تبدیل به یک مرکز تجاری قوی شد. در دوره‌ی پارسی، با روشن شدن نقش آن، به‌عنوان حافظ پایتخت پارسی رشد بیشتری نمود. همه‌ی این موارد باعث شد شهر هترا، به‌عنوان شهری آشوری، یونانی، پارسی و رومی شناخته شود. (Dirven 2013)

از زمانی که این محوطه برای اولین بار در آغاز قرن بیستم م. مورد بررسی قرار گرفت، دغدغه‌ی محققان کشورهای مختلف بوده است. اهمیت این شهر به‌عنوان پلی بین شرق و غرب، برای همه و نه فقط کسانی که به مطالعه‌ی تاریخ و فرهنگ ایران اهتمام دارند، آشکار است. تحقیق حاضر، با تطبیق و تحلیل داده‌های حاصل از یافته‌های ارزشمند باستان‌شناسی و همچنین داده‌های محدود حاصل از منابع مکتوب تاریخی، سعی در ارائه سیمای عمومی شهر هترا در طول حیات خود خواهد داشت.

ضرورت انجام تحقیق

پس از شناخت محوطه‌ی باستانی هترا، این شهر مورد کاوش‌های مختلفی قرار گرفت. نتایج، سبب مطرح‌شدن فرضیات گوناگونی در رابطه با ماهیت تاریخی شهر گردید. فرضیاتی که هترا را شهری سلوکی و متأثر از فرهنگ هلنی-رومی، نظیر «دورا اوراپوس»^۲ دانسته و یا متأثر از شهرهای پارسی قلمداد کرده است. در این تحقیق، با مطالعه‌ی تطبیقی شهرسازی هترا با سایر الگوهای شهرسازی تاریخ، سیر تحول آن به‌عنوان بخشی از تاریخ شهرسازی ایران مورد تحلیل قرار خواهد گرفت.

شهرهایی در ایران با پیشینه‌ی احتمالاً پارسی وجود دارند، که هنوز اسناد کافی برای اثبات آن‌ها در اختیار نیست. به‌عنوان نمونه شهر دارابگرد که «گیرشمن»، آن‌را تنها شهر احداث‌شده توسط حکومت محلی هم‌زمان با دوره‌ی پارتیان در داخل ایران می‌داند (گیرشمن، ۱۳۷۰: ۳۲۵) و یا شهر گور که آن هم ساختاری مشابه دارد. مطالعه‌ی

پیش‌رو، ضمن کمک به شناخت ساختار کالبدی-فضایی هترا در دوره‌های مختلف، به‌گونه‌ی تطبیقی، معیاری جهت اثبات پیشینه‌ی شهرهای مذکور ارائه خواهد داد.

روش تحقیق

این تحقیق، با استفاده از روش تفسیری-تاریخی، به بررسی تحولات شهرسازی هترا از شکل‌گیری تا فروپاشی خواهد پرداخت. نظر به این‌که متغیرهایی چون، عوامل طبیعی، مذهبی، تجاری و نظامی در شکل‌دهی ساختار کالبدی فضایی شهرهای تاریخی ایران نقش مؤثری داشته‌اند، نقش هر کدام از این عوامل در شکل‌گیری شهر هترا به صورت جزءنگر مورد بررسی قرار خواهد گرفت و در آخر با نگاهی کل‌نگر و به روش استدلال منطقی به سؤالات تحقیق شامل: ساختار کالبدی فضایی شهر هترا، چگونه تابع عوامل مختلف مذهبی، تجاری و فرهنگی و... بوده است؟ و همچنین: عناصر شهری هترا در گذر زمان چه تغییراتی داشته‌اند؟ پاسخ خواهد داد.

پیشینه‌ی تحقیق

خرابه‌ها و بقایای هترا، توسط جهانگردان اروپایی قرن نوزدهم م. و مشخصاً ابتدا توسط «جی راس^۲»، در سال ۱۸۳۶ م. کشف شد.^۳ بین سال‌های ۱۹۱۱-۱۹۰۶ م. اولین ثبت اطلاعات مربوط به این محوطه‌ی باستانی توسط «والتر آندره^۴»، از اعضای تیم باستان‌شناسان آلمانی که در بقایای آشور، واقع در همان حوالی مشغول حفاری بودند، انجام شد (Kaizer, 2008: 210). نخستین حفاری سازمان‌دهی شده در این محوطه، از سال ۱۹۶۵-۱۹۵۰ م. توسط وزارت آثار باستانی عراق به سرپرستی «فؤاد سفر» و «محمدعلی مصطفی»، با تأکید بر معبد بزرگ هترا آغاز گشت که طی آن، قسمت‌های زیادی از این شهر باستانی از جمله: دوازده معبد جدید، مکان‌های زیارتی کوچکتر، دروازه‌ی شمالی و چندین مقبره و خانه کشف شد. نتایج، علاوه بر انتشار در مجله‌ی سومر در سال ۱۹۷۳ م.، در کتاب هترا شهر خورشید، به زبان عربی منتشر شد (سفر و مصطفی ۱۳۷۶). سه معبد کوچک دیگر و دروازه‌های شمالی و جنوبی و استحکامات متصل به آن‌ها نیز متعاقباً کشف گردید. در سال ۱۹۸۶ م. رساله‌ی دکتری در لندن مربوط به «ابراهیم»، روی موقعیت منطقه‌ای هترا نگارش شد (Driven, 2013: 10). گروه اعزامی باستان‌شناسی ایتالیایی به سرپرستی «روبرتو ونکوریکاردی^۵»، از دانشگاه تورین، بررسی‌های باستان‌شناسی و حفاری را بین سال‌های ۲۰۰۲-۱۹۸۷ م. با تأکید بر طرح شهر و گاه‌شناسی از ساختمان‌های مقدس آن، انجام داد که نتایج آن در مجله‌ی سومر منتشر گردید (Ricciardi, 1998: 19-27). در سال ۱۹۹۰ م.، گروه اعزامی لهستانی از دانشگاه ورشو، به سرپرستی «میشل گالیکوسکی^۶»، دیوارهای شهر را مورد بررسی مجدد قرار داد که نتایج آن در کتاب *بین‌النهرین* به چاپ رسیده است (Gawlikowski, 2008: 119-121; Cordera; Ricciardi, 2005: 3).

در سال ۲۰۰۹ م. کنفرانسی در دانشگاه آمستردام، با موضوع «سیاست، مذهب و فرهنگ بین پارتیان و رومیان» برگزار گردید؛ هفده مقاله در این کنفرانس درباره‌ی هترا ارائه و نتایج در کتابی با همین نام، در سال ۲۰۱۳ م. گردآوری گشت (Dirven, 2013).

وجه تسمیه

نام «هترا»، اولین بار توسط تاریخ‌نگار رومی قرن ۳ م. «دیوکاسیوس»^۸، در گزارش لشکرکشی سال ۱۱۷ م. تراژان^۹، پادشاه روم به بین‌النهرین، ثبت شده است. در متون ادبیات و جغرافیای تاریخی فارسی و عربی، نام این شهر به صورت‌های «حَضْرَه»، «الحَضْرَاء» و «حَضْر» آمده است. در متون فارسی دوران اخیر، شهر با نام‌های گوناگونی نظیر: هترا، هاترا، هترة، حضرا و حضره، ثبت شده است. هترا، به‌خاطر وجود نیایشگاه خورشید و دیگر بناها و آثار در پیوند با خورشید «شهر خورشید» نیز نامیده می‌شود. «یاقوت حموی»^{۱۰}، در کتاب *معجم البلدان* می‌نویسد: «عراب جزیره، به مردم شهر یا ساکنان شهری «حاضر» و به ساکنان بادیه یا بیابان «بدو» می‌گفتند» (حموی، ۱۳۸۰: ۴۰۵). نام شهر، در متون آرامی کتیبه‌های هترا، به‌صورت «هَتر» یا «هَاترا» آمده که به معنای محیط بسته، حصار و یا پرچین می‌باشد و ممکن است نشان‌گر آن باشد که این شهر محلی محصور و حفاظت شده بوده است (Gawlikowski, 2013: 73-80).

موقعیت جغرافیایی شهر هترا

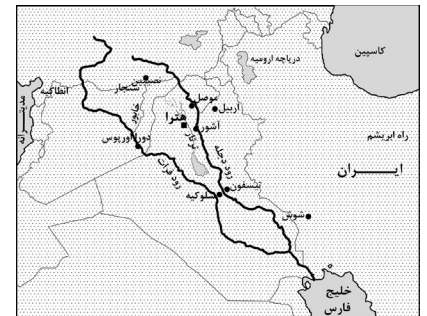
موقعیت محوطه‌ی باستانی و بازمانده‌های این شهر، در ۳۵ درجه و ۴۰ دقیقه‌ی شمالی و ۴۲ درجه و ۴۵ دقیقه‌ی شرقی، در مرکز استپ‌های خشک شمال‌الجزیره، در منطقه‌ی بین رودهای دجله و فرات، ۱۱۰ کیلومتری جنوب‌غربی شهر کُردنشین موصل و ۲۹۰ کیلومتری شمال‌غربی عراق، در شمال بین‌النهرین واقع شده است (تصویر ۱).

▲ تصویر ۱. موقعیت کنونی شهر هترا (نگارندگان ۱۳۹۳).

جغرافیای تاریخی شهر

در دوران باستان، این شهر به‌عنوان پایتخت سرزمین‌های عربی، در فاصله‌ی ۵۰ کیلومتری شمال‌غرب پایتخت آشور باستان^{۱۱} -شهر آشور- واقع شده بود. مرزهای طبیعی آن، از شرق رود دجله، غرب رود فرات، کوه‌های سنجار در شمال-با حیطه‌ی نفوذ به شهرهای خابور و نصیبین- و بلندی‌های مدائن در جنوب می‌باشند. وادی ثرثار، در چهار کیلومتری مشرق آن قرار داشته است. «پیرنیا»، مورخ ایرانی بیان می‌کند: «الحضر شهری است که رومی‌ها آن را هاترا می‌نامند. این شهر، در مسافت سه روز راه از موصل امروزی واقع بوده و قلعه‌ی محکمی داشته است. نویسندگان اسلامی، از عظمت این شهر چیزها نوشته‌اند، حالا خرابه‌ای ست در طرف جنوب‌غربی موصل» (پیرنیا، ۱۳۴۶: ۱۶۷)، (تصویر ۲).

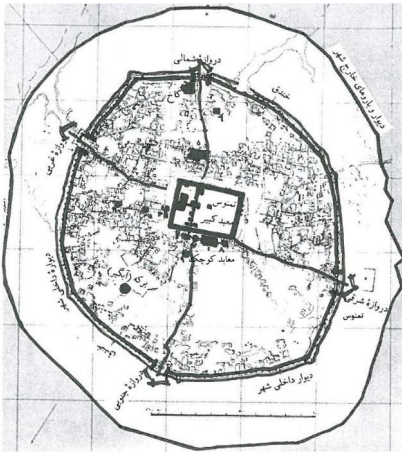

▲ تصویر ۲. جغرافیای تاریخی هترا (نگارندگان ۱۳۹۳).

هترا از نظر جغرافی نویسان و جهانگردان

مؤلفان و جغرافی‌نگاران اسلامی بسیاری از این شهر نام برده‌اند. «بکری»، جغرافی‌دان قرن ۵ هـ.ق. در جلد دوم کتاب خود، هترا را قلعه‌ای در کوهستان «تکریت» بین دجله و فرات، در کنار رود ثرثار دانسته است (۱۹۸۳: ۴۵۵-۴۵۳). «ابن‌رسته»، در کتاب *الاعلاق‌النفیسه* نوشته: «رود ثرثار از هترا می‌گذرد» (۱۳۸۰: ۹۰). حموی، جغرافی‌دان قرن ۷ هـ.ق. در کتاب *معجم البلدان*، آن را بین موصل و فرات معرفی کرده و نوشته: «تمام خانه‌های شهر با سنگ‌های تراشیده ساخته شده و شصت برج بزرگ داشته، در فاصله‌ی هر برج، نه برج کوچکتر ساخته شده بود و هر برجی کاخ و هر کاخی حمامی داشته است. رود ثرثار که باغ‌ها در دو سوی آن بوده، از آن شهر می‌گذشت.

گویند در آن‌جا کشتیرانی نیز می‌شده است، لیکن به روزگار ما چیزی از شهر به‌جز نقشی از باروی آن و آثاری که نمایشگر بزرگی آن است، دیده نمی‌شود. این شهری طلسم‌شده بود که هیچ‌کس آن‌را گشودن یا ویران کردن نتوانست» (۱۳۸۳: ۱۹۳). «حمیری»، نویسنده‌ی عرب قرن ۸ هـ.ق. که هترا را شهری زیبا بین دجله و زاب از بلاد موصل در کنار رود ثرثار وصف کرده، داستان شاپور و دختر حاکم را نیز بیان نموده است (۱۹۸۴: ۲۰۴-۲۰۵). «محمد طبری»، در تاریخ طبری می‌نویسد: «گویند دیوارهای این شهر آن‌قدر مستحکم و ایمن بودند که ورود به آن شهر به غیر از دروازه غیر ممکن بود» (۱۳۸۶: ۵۹۰). «لسترنج»^{۱۱}، در بخش مربوط به جزیره، آن‌را با نام «الحضر» و به صورت رومی «هترا» آورده و درباره‌ی آن مطالبی نوشته است (۱۹۳۰: ۹۸-۹۹). «دیو کاسیوس»، هترا را در زمان تلاش «سپتیمیوس سوروس»^{۱۲} برای گرفتن شهر -در سال ۱۹۸ م- توصیف کرده و می‌نویسد: «هترا به‌دلیل هدایایی که به معبد خورشید پیشکش می‌شد، بسیار ثروتمند بود» (Dio Cass, 67.12, 20). «مالکوم کالج»^{۱۳}، پژوهشگر تاریخ ایران، به نقل از «آمینوس مارسلینوس»^{۱۴}، تاریخ‌نگار رومی که در سال ۳۶۳ م. از بقایای شهر دیدن کرده است، می‌نویسد: «پارتیان شهرساز نیز بوده‌اند و شهرهایی چون بلاشگرد و الحضر (هترا) و تجدید بنای نسا و مرو از ایشان است» (کالج، ۱۳۶۷: ۷۷). همچنین: «هترا از مدت‌ها پیش ویران و متروک مانده است. این شهر، دارای دیواری گرد و ضخیم است و به‌واسطه‌ی برج و باروهایی که در فواصل معینی بنا شده‌اند، استحکام می‌یافته است و با خندقی عمیق و پهن که شهر را در احاطه دارد، محافظت می‌شده است. محیط شهر بیش از سه میل است و در بین آن آثار کاخ سلطنتی دیده می‌شود».

▲ تصویر ۳. نقشه‌ی عمومی شهر هترا (تنظیم توسط نگارندگان براساس: سفر و مصطفی، ۱۳۷۶: ۱۷).

بررسی چگونگی شکل‌گیری ساختار کالبدی فضایی شهر هترا

به‌منظور شناخت ساختار کالبدی-فضایی هترا در دوره‌های زمانی مختلف، عوامل گوناگونی که در طی تاریخ، شکل‌دهنده‌ی ساختار شهرها بوده‌اند، در این شهر مورد بررسی و تحلیل قرار خواهند گرفت. عوامل ذکر شده، گاهی فقط در یک برهه‌ی زمانی خاص سبب تغییر ساختار شهر شده و گاهی در تمام مدت‌زمان حیات شهر، به‌گونه‌ای، در حال تغییر این ساختارها بوده است (تصویر ۳). در این قسمت، هر کدام از این عوامل، به‌صورت جزئی‌نگر مورد بررسی قرار گرفته و نقش هر یک، در شکل‌گیری سازمان فضایی-کالبدی شهر تحلیل شده است. این روش، پوشش‌دهنده‌ی زمان‌های گوناگون سیر تحول شهر نیز می‌باشد؛ لازم به‌ذکر است که، نحوه‌ی تأثیرگذاری این عوامل در مقاطع زمانی مختلف حیات هترا، به همان ترتیبی است که مورد بررسی قرار گرفته‌اند. در نهایت با نگاهی جامع به جمع‌بندی نتایج تحلیل شده پرداخته خواهد شد.

۱- **عوامل طبیعی-زیست محیطی:** زمان دقیق شکل‌گیری هسته‌ی اولیه‌ی هترا در بیابان‌های سرزمین عراق مشخص نیست؛ باستان‌شناسان عراقی با تکیه بر یادبودها و تکه سفال‌های دفن‌شده در زیر دیوار آجری پشت ایوان‌های معبد بزرگ، که شبیه نمونه‌های مکشوف در نزدیک مراکز آشوری می‌باشند و همچنین براساس مشابیه‌های سبکی تزیینات هنری و معماری به‌کار رفته در معابد شهر، استدلال می‌کنند که شهر هترا، از یک روستای آشوری سرچشمه گرفته و سپس به مرکز

هلنیستی بزرگتری تبدیل شده است (Ahmed, 1972: 107؛ سفر و مصطفی، ۱۳۷۶: ۳۰ و ۳۶۸-۳۶۷)؛ اما این نظریه، توسط تیم باستان‌شناسی ایتالیایی رد شده است. براساس استدلال ایشان، این شباهت در شکل، به طبیعت منطقه‌ای آن‌جا برمی‌گردد (Peru- zetto & Ricciardi, 2013: 81-90; Ricciardi, 1998: 24).

با این حال، به نظر می‌رسد که قاعده‌ی شکل‌گیری این سکونتگاه، از قاعده‌ی بسیاری از اسکان‌های اولیه، با استقرار در مناطقی با موقعیت جغرافیایی مناسب، برخوردار از آب کافی و خاک مناسب جهت کشاورزی و دامداری، مستثنی نبوده است. موقعیت جغرافیایی هترا (تصویر ۲) در دشتهای جنوب الجزیره^{۱۵} با دارا بودن چاه‌های کم‌عمق طبیعی بسیار و خاک حاصل‌خیز (Ahmed, 1972: 104)، دو رکن اساسی اسکان چوپانان و کشاورزان آرامی را فراهم می‌نمود.

سراشیمی‌های زمین، با جاری شدن آب باران و آب‌های روان زیرزمینی و زمین‌های مسطح با استفاده از آب باران جمع شده در گودال‌ها و آبگیرهای طبیعی، سیراب شده و سبزه‌زارها و مرغزارها را پدید می‌آوردند. آب‌های سراشیم شده از سلسله کوه‌های سنجار در شمال هترا، در مسیر حرکت خود به سمت نواحی پست و وسیع رود ثرثار در جنوب، املاح شسته شده‌ی زمین‌های اطراف خود را به این منطقه آورده و سبب حاصل‌خیزی خاک آن می‌گشت. با توجه به موجود نبودن حوضه‌ی آبگیر و زمین‌های زراعی مناسب دیگری در کویر بیابانی شمال عراق، به تدریج این روستای آشوری، مهم‌ترین و مشهورترین مرکز تجمع قبایلی شد که در این کویر بیابانی جای داشته و به مرور زمان، به واسطه‌ی کثرت مراتع و وفور نعمت آب شیرین در فصل بهار، مردم در حوالی آن سکنی گزیدند (سفر و مصطفی، ۱۳۷۶: ۳۱). درحالی‌که این شهر در حدود چهار کیلومتری رود ثرثار قرار داشت، در داخل آن، تعداد زیادی چشمه، چاه، مخازن آب و دریاچه بزرگی قرار داشته و تقریباً همه‌ی خانه‌ها، چاه اختصاصی خود و آب‌انبار مخروطی شکلی برای ذخیره‌ی آب باران داشته‌اند که بقایای صدها نمونه از آن‌ها موجود می‌باشد (Ahmed, 1972: 103; Peruzzetto & Ricciardi, 2013: 81-90).

۲- عوامل آیینی-مذهبی: پس از شکل‌گیری این سکونتگاه، مردم بنایی را برای بت‌ها و خدایان خود در آن بنیاد کرده، نذوراتشان را جهت پیشکش به آن‌جا می‌بردند؛ در عیدها به زیارت و طواف آن‌جا شتافته و مردگان خود را در کنار آن‌جا به خاک می‌سپردند. با توجه به اعتقادات دینی مردم هترا و مناطق پیرامون آن، هترا به سرعت به‌عنوان محل بتخانه‌های اعراب حوزه‌ی پیرامونی خود مطرح گردید (Kaizer, 2008: 212). در نتیجه، معابد و آرامگاه‌های بسیاری در شهر ساخته شد. بازمانده‌های موجود، نشان از مرکزیت مذهبی شهر دارد که خود عامل گسترش آن در این مکان بیابانی دورافتاده، شد (Ibid: 214). اندازه‌ی بزرگ معابد و تنوع در آیین پرستش در این معابد، نشان می‌دهد که شهر یک مرکز مذهبی بزرگ بوده است. هترا، ممکن است به‌خوبی کعبه (مرکز مذهبی) در تمام منطقه بوده باشد (Ahmed, 1972: 105).

دیو کاسیوس، در سال ۱۹۸م. می‌نویسد: «هترا به‌دلیل هدایایی که به خدای خورشید اعطا می‌شود، از ثروت و شهرت زیادی برخوردار است» (Dio Cass, 2012: 67).

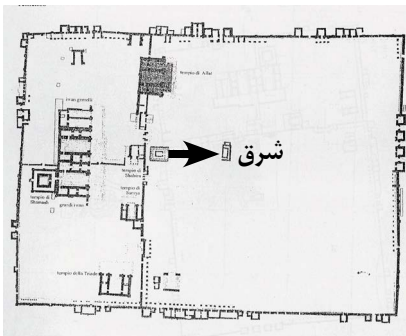
تیم ایتالیایی و لهستانی نیز، بر نقش برجسته‌ی مذهب در طی مراحل اولیه رشد شهر تأکید ورزیده است؛ «گالیکوفسکی»، بیان می‌کند: نام «هترا»، به معنی «حصارکشی

شده» به این کارکرد مذهبی اشاره دارد (Gawlikowski, 2013: 73-80; Peruzzetto, 2013: 81-90).

چنین منطقه‌ی محصور مقدسی هم‌زمان نقش اجتماعی مهمی را ایفا می‌کرده، زیرا برای مردم صحرا، یک زمین بی‌طرف فراهم می‌آورده است. ممکن است هترا، به‌عنوان منطقه‌ی محصور مقدس ایجاد شده و زمانی که شرایط تغییر کرده، کارکردهای دیگر آن نیز پیشرفت نموده است (Driven, 2013: 15).

هترا، از حیث مکان‌ت دینی و اعتقادی، چنان جایگاهی داشت که در شرایط بحرانی و جنگ، تمام قبایل عرب را برای دفاع و نجات بت‌ها و معابدشان در این شهر برمی‌انگیخت و بسیج می‌کرد (سفر و مصطفی، ۱۳۷۶: ۳۲).

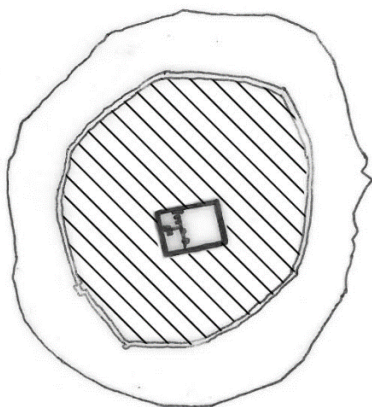
ساخت بناها و معابد گوناگون که پاسخ‌گوی اعتقادات مذهبی مردم هترا و سایر مردمان عراق باشد، به‌گونه‌ای متداوم در طول زمان در کنار هم و بدون نظم خاصی ادامه داشت. با توجه به این‌که هر مکانی قداست لازم برای ساخت مکان خدایان را نداشت، شرایط خاص زمین سبب شکل‌گیری مجموعه‌ی معابد، در منطقه‌ای به‌نام «منطقه‌ی مقدس» یا «تمنوس»^{۱۶} شد. تمنوس، به تعدادی از خدایان هترایی که در رأس این خدایان، خدای خورشید (شمش) بود، اختصاص داشت^{۱۷}. به مرور، اطراف این استحکامات مذهبی، حصاری حجیم کشیده شد تا قداست آن به لحاظ کالبدی مخدوش نگردد؛ همچنین این دیوار نقش حفاظت از معابد، اشیاء و افراد داخل آن را در زمان جنگ به عهده می‌گرفت. (تصویر ۴)

▲ تصویر ۴. تمنوس هترا و صحن‌های آن (سفر و مصطفی، ۱۳۷۶: ۳۷۲).

در برخی از شهرهای بین‌النهرین، منطقه‌ی مخصوص معابد دیده می‌شود؛ زیگورات در صورت وجود، در همین منطقه ساخته می‌شد. از آن‌جا که معابد خدایان مختلف به‌تدریج به مجموعه اضافه می‌گشت، هیچ‌گونه نظم سازمان‌دهنده‌ای بین ساختمان‌های منفرد مجموعه دیده نشده و به نظر تکامل برنامه‌ریزی شده‌ای نداشته است (موریس، ۱۳۶۸: ۱۷). ممکن است هترا از این سنت منطقه‌ای تأثیر گرفته باشد.

تمنوس هترا، از طریق کاوش‌هایی که توسط گروه باستان‌شناس ایتالیایی انجام شد، مورد شناسایی قرار گرفت. این مجموعه، ساختمان مستطیل شکلی در جهت شرق به غرب با مساحت ۴۳۷×۳۲۰ مترمربع (یک‌دهم کل شهر) می‌باشد هر یک از چهار طرف آن با یک خیابان وسیع، هم‌مرز است (Ahmed, 1972: 105). تمنوس، توسط یک دیوار سنگی همراه با برج‌هایی احاطه شده و یک دیوار شمالی-جنوبی، آن را به دو فضای نابرابر تقسیم می‌کند. کاوش‌های این گروه، بیان‌گر آن است که شهر هترا، احتمالاً در نیمه‌ی دوم قرن اول م. اطراف منطقه‌ی مقدس توسعه پیدا نموده است (cord- era & Ricciardi, 2005: 1)؛ به‌همین دلیل، شهر هترا دارای دو بخش اصلی می‌باشد: تمنوس یا مجموعه‌ی مذهبی با دیواری در اطراف، و شهر باستانی شکل‌گرفته در اطراف آن (تصویر ۵).

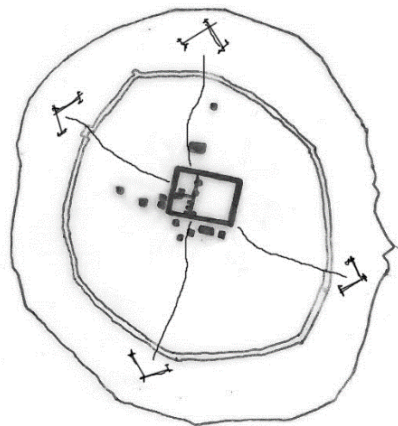

▲ تصویر ۵. دو بخش عمده شهر هترا: تمنوس و شهر باستانی شکل‌گرفته حول آن (نگارندگان، ۱۳۹۳).

تمنوس‌های بین‌النهرین، دو بخش عمده‌ی استحکامات مذهبی - معابد و زیگورات - و استحکامات حکومتی - قصر و سایر عمارات دولتی - را توأمان دارا می‌باشند (موریس، ۱۳۶۸: ۱۷)؛ درحالی‌که تمنوس هترا، صرفاً محل استحکامات مذهبی و مختص اعمال مذهبی کاهن‌ن بوده است. این تفاوت عمده در الگو، احتمالاً ناشی از نقش مذهبی فرمانتقه‌ای هترا بوده است. از دیگر سو، با در نظر گرفتن آن‌که آکروپولیس‌های یونان نیز، صرفاً به‌عنوان استحکامات مذهبی عمل می‌نمودند و استحکامات حکومتی در خارج

آن قرار می‌گرفت و با در نظر گرفتن این‌که در این دوره، الگوهای هنری یونان توسط سلوکیان پیاده می‌شد، احتمال آن‌که تمنوس هترا اقتباسی از آکروپولیس‌های یونانی باشد نیز وجود دارد (نگارندگان).

توجه به حفاظت، بازسازی و تزیین معبد کبیر در تمام طول حیات هترا، بیان‌گر اهمیت ساختار مذهبی شهر می‌باشد^{۱۸}. پنج معبد، مقابل دروازه‌های اصلی تمنوس (Ahmed, 1972: 107) و بیش از چهارده معبد کوچک نیز، اطراف تمنوس شناسایی شده‌اند (Kaizer, 2008: 214). وجود معابد کوچک گوناگون و پراکنده در هترا و تکثرگرایی مذهبی، تا حدودی گویای تأثیر فرهنگ هلنی و التقاط آن با ویژگی‌های فرهنگ آرامی می‌باشد. با توجه به پرستش خدایان مختلف در معابد گوناگون شهر (Ahmed, 1972: 201-216; Tubach, 2013: 105) و در نظر گرفتن پراکندگی چندین معبد، آرامگاه و گور حداقل دیوار دفاعی و دیوار تمنوس (سفر و مصطفی، ۱۳۷۶: ۳۶۶) و همچنین برخورداری محلات مسکونی هترا از قسمت‌های تجاری، مسکونی و مذهبی، این احتمال وجود دارد که پرستندگان هر معبد، خانه‌های خود را اطراف همان معبد می‌ساخته‌اند (نگارندگان). در این صورت می‌توان به اهمیت عامل مذهب در شکل‌دهی به ساختار شهر هترا صحنه گذارد (تصویر ۶).

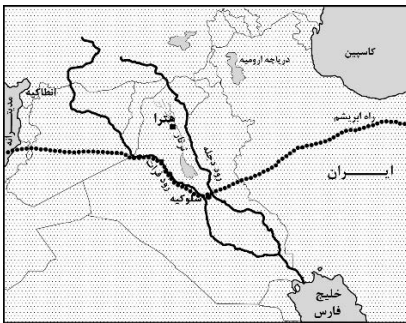
▲ تصویر ۶. موقعیت قرارگیری تمنوس نسبت به شهر، همچنین: موقعیت معابد کوچک در شهر (نگارندگان ۱۳۹۳).

۳- عوامل ارتباطی-تجاری: برخلاف دوران معاصر که شهرها به‌وجود آورنده‌ی خطوط ارتباطی هستند، در دوره‌های تاریخی، علت ایجاد و یا رونق شهرها، جاده‌های ارتباطی بوده است (موریس، ۱۳۶۸: ۱۴۸).

اقدامات بعد از فتوحات اسکندر مقدونی، در دوره‌ی سلوکی و در کشورهای مشرق زمین، شامل تأسیس شهرها، سازماندهی شبکه‌ی شهری در سرزمین‌های مفتوحه و ساختن راه‌ها و جاده‌هایی بود که از شهر بابل به سایر نقاط منشعب می‌شد. سلوکی‌ها، راه‌ها را وسیع کرده و به‌سوی مشرق زمین امتداد دادند. راه‌های کاروان‌رو از آسیای صغیر به سلوکیه و از آن‌جا تا انطاکیه کشیده شدند. اقتصاد پولی حاصل از تجارت و بازرگانی در دولت سلوکیه، آن‌قدر اهمیت داشت که سلوکیان به‌خاطر تسلط بر دو راه تجاری: یکی، راهی^{۱۹} که با عبور از آسیای صغیر، انطاکیه و ایران، با چین مرتبط می‌شد؛ و دیگری، راهی که هند را از طریق دریای سرخ به اسکندریه متصل می‌کرد، آن‌قدر با خاندان بطالسه جنگیدند-جنگ‌های سوریه- تا به علت ضعف به‌دست رومی‌ها از پای درآمدند (مشکور، رجب‌نیا، ۱۳۶۷: ۹۱). ایشان به شاهراه‌های اراضی سوریه و بین‌النهرین که در آن‌جا ارتباط و دادوستد جریان داشت، دلستگی خاصی داشته و نظارت زیادی روی آن‌ها انجام می‌دادند (کالج، ۱۳۶۷: ۲۰). سلوکیه و انطاکیه از کلیدی‌ترین شهرهای تجاری مسیرهای مذکور بودند.

موقعیت ویژه‌ی هترا به سبب: ۱- قرارگیری در مسیر شاهراه‌های تجاری که از شرق به‌سوی شمال سوریه، پترا (در رادن)، بعلبک (در لبنان) و آسیای صغیر می‌رفتند، ۲- پیوند دهنده‌ی دو پایتخت سلوکی، سلوکیه در سرزمین مدائن در کنار رود دجله و انطاکیه در سرزمین‌های هموار اسکندریه در فلات سوریه، ۳- اتصال به شبکه‌ی راه‌های روم، سبب برخورداری آن از امکانات شهرهای مرزی-کاروانی گردید؛ به‌گونه‌ای که می‌توان از هترا به‌عنوان مرکز تجاری‌ای نام برد که در آن کالاهای هند و چین نیز یافت می‌شد (Ahmed, 1972: 104).

نقشه‌های جغرافیایی معروف به «بوتینکر تابل» اشاره به دو راه اصلی دارد که از هترا به نصیبین منتهی می‌شد؛ از مسیر موصل و یا سنجار. علاوه‌بر آن راه‌هایی از هترا

▲ تصویر ۷. موقعیت شهر هترا نسبت به مسیرهای ارتباطی و شهرهای بزرگ (نگارندگان ۱۳۹۳).

منشعب شده که از شرق آغاز و به سوی آشور در ساحل دجله و از غرب به دورایورویس بر ساحل رود فرات می‌رسید (سفر و مصطفی، ۱۳۷۶: ۳۴).

در طول تاریخ شهرسازی جهان مشاهده می‌شود، عامل تجارت، سبب تبدیل روستاها به شهر یا رشد شهرهای موجود گشته است. روستاها و یا شهرهای کوچک، هنگامی که عملکرد ثانوی مرکز تجاری یافته و بازاری که بخشی از جمعیت را به خود مشغول می‌داشت، در آن‌ها به وجود می‌آمد، به شهر و یا به شهر بزرگتری تبدیل می‌شدند؛ به محض این که شهر - از این طریق - قدرتی به دست می‌آورد، تجارت خود را توسعه داده و این سبب توسعه بیشتر شهر می‌شد (موریس، ۱۳۶۸: ۱۱۸). هترا نیز، با وجود وضعیت ویژه‌ای که در مناطق دورافتاده‌ی بیابانی داشت، به سبب برخورداری از موقعیت مناسب تجاری، رشد و توسعه چشم‌گیری نمود؛ با وجود آن که طبیعت شهر و اعتقادات مذهبی مردم هترا، سبب شکل‌گیری و تداوم آن گشت، هترا قدرت مالی و رونق اقتصادی‌اش را مدیون نقش خود به‌عنوان یک مرکز تجاری در منطقه‌ی پیرامونی خود بوده است.

۴- **عوامل استراتژیک-سیاسی:** موقعیت جغرافیایی هترا، در مسیر شاهراه‌های ارتباطی غرب و شرق از یک‌طرف و این که از سال ۱۶۵ م. هترا غربی‌ترین مایملک امپراتوری پارتی بود، از طرف دیگر، سبب اهمیت هترا برای هر دو - ابرامپراتوری - آن موقع، -امپراتوری پارتی- و -امپراتوری روم- گردید. واضح است که دو طرف، رغبت زیادی به هترا و داشتن ائتلاف سیاسی با این شهر جهت تحکیم سرمایه سیاسی و قدرت خود داشته‌اند (Kaizer, 2013: 57-72)؛ به‌منظور نیل به این اتحاد، هم پارتیان و هم رومیان، حاضر به اعطای امتیازاتی به حاکم هترا بودند تا در مقابل، هترا به متحد وابسته آن امپراتوری تبدیل شود. وقتی که هترا متحد وابسته پارتیان می‌گردد، لشکرکشی‌های مداوم به هترا آغاز می‌گردد. اهمیت ژئواستراتژیک شهر، آن‌جا روشن‌تر می‌گردد که بدانیم لشکرکشی‌هایی که به هترا می‌شد، توسط شخص تراژان یا سپتیمیوس نظارت می‌گردید؛ در صورتی که مکان‌های دیگر، به سرداران لشکر سپرده می‌شد. برای تراژان، به‌لحاظ استراتژیک ضروری بود که مکان‌های مستحکم‌شده را داشته باشد تا به‌وسیله دشمن، جهت دسترسی نداشتن رومیان به تدارکاتشان استفاده نگردد؛ در غیر این صورت ورود به محدوده دشمن، در دام یک منطقه جنگی واقعی افتادن بود (Sommer, 2013: 35).

پژوهش‌های مفصلی در رابطه با این که چه رابطه‌ای بین هترایی‌ها و پارتیان وجود داشت و چرا آن‌ها به پادشاه پارتی در دفاع در برابر روم کمک می‌نمودند، انجام گردیده است. با توجه به این که هترا یک متحد وابسته برای پارتیان بوده، پس از شکست «لوسیوس وروس»، در هترا، شاه پارتی عنوان حاکم هترا را از «لرد^۲» به «شاه^۳» تغییر داد (Gregoratti, 2013: 45-56; Hauser, 2013: 119-142; sommer, 2013: 39).

«سامر»، ملاحظات خود را در این باره، روی سه فرض پایه‌گذاری نمود: ۱- حرکت از عنوان «لرد» به «شاه» برای حاکمان هترا اهمیت سیاسی داشت. ۲- این ترفیع بین سال‌های ۸-۱۳۷ م. و ۷-۱۷۶ م. اتفاق افتاد. ۳- لقب شاه از سوی شاهنشاه پارتی جهت تشویق حاکمان محلی اعطا گردید (sommer, 2013: 42).

ممکن است که ترقی «لردها» پس از ۱۶۵ م. به سادگی در توسعه‌ی شهر منعکس شده باشد. یافته‌های باستان‌شناسی حکایت از رونق اقتصادی و رشد شهر به‌عنوان مرکز مذهبی از این تاریخ دارد (sommer, 2013: 43). تعهد به امپراتوری پارتی، اغلب

با یک تغییر در امتیاز مثل عنوان، قلمرو و امتیازات تشریفات مذهبی وابسته جبران می‌شد (De jong, 2013: 143-160).

از نظر برخی، رابطه‌ی عمیق بین پادشاه پارتی و حاکمان هترا پنجاه سال قبل در سال ۱۱۷ م، بعد از شکست تراژان توسط هترایی‌ها شکل گرفته است. در این خصوص، پادشاه پارتی، حاکمان هترا را با امتیازات خاصی به‌عنوان جایزه برای سرویس‌های ارائه شده به شاهنشاهی جذب کرد (Gregoratti, 2013: 45-56). رونق فعالیت‌های ساختمانی در طول سال‌های ۱۵۰-۱۱۷ م. در طول حکومت «لرد نصر» قبل از این که حاکمان هترا لقب شاه را به‌دست بیاورند، نشان از احتمال درستی این نظر است (Driven, 2013: 13).

۵- عوامل نظامی-دفاعی: پارتیان که قومی از مردمان شمال شرق ایران بودند، به‌تدریج متصرفات خود را توسعه داده و سلوکیان را از ایران راندند. آن‌ها تحت رهبری «مهرداد»، در سال ۱۳۹ ق.م، در پی بسط حکومت خود به سایر نقاط، بر سرزمین عراق نیز استیلا یافته، دست سلوکیان را از آن نواحی کوتاه کردند. با شروع جنگ‌های ایران و روم-دو امپراتوری بزرگ قرون اولیه‌ی میلادی که جهان را به دو بخش مجزا تقسیم کرده بودند- به‌ویژه، جنگ‌های فرسایشی در آسیای صغیر با رومیان در زمان شاه پارتی فرهاد سوم^{۳۳} و پسرش ارد اول^{۳۴}، موقعیت جغرافیایی و نظامی هترا در بیابان‌های مرزی سرزمین عراق به‌منزله‌ی قلعه‌ای مستحکم، که آن‌را برای دفاع از شهرهای تحت حکومت پارتیان علیه رومی‌ها بسیار مناسب می‌ساخت، آشکار شد (گیرشمن، ۱۳۳۶: ۳۲۴). با تشدید اختلافات، به‌خاطر سرزمین ارمنستان در بدو حکومت پادشاه پارتی بلاش اول^{۳۴} (Dio Cass, 71. 2, 1)، اهمیت نظامی-سیاسی هترا افزوده گشت. عوامل زیادی قبل از دوره‌ی تراژان، روم را برای نفوذ بر مشرق زمین آماده نمی‌کرد، اما پس از به سلطنت رسیدن وی، اوضاع و احوال چنان شد که اهمیت برج و باروسازی و تبدیل شهر هترا به یک مرکز نظامی برای تمرکز نیروهای عرب در جنگ در صف سپاهیان پارتی جهت دفاع از تیسفون پایتخت پارتی روشن شد (سفر و مصطفی، ۱۳۷۶: ۴۸-۴۹)؛ بدین ترتیب، از دیدگاه نظامی، ممکن است که پارت‌ها به سران قبایل منطقه برای ایجاد یک شهر مستحکم، به‌عنوان دژی در برابر روم در جنگ طولانی بین روم و ایران کمک کرده باشند^{۳۵}، مورخان کلاسیک در وقایع جنگ با امپراتوران «تراژان» و «سپتیمیوس سوروس»، نام هترا را ذکر کرده‌اند (هر دو در تصرف شهر شکست خوردند)، (Dio Cass, 67.10). پس از این دوران و درست تا پایان قرن دوم، هترا به اوج رونق و قدرت خود رسید و تبدیل به یکی از زیباترین شهرهای مشرق زمین شد (Ahmed, 1972: 103-105).

شهر، در دو دیوار مستحکم مدور هم‌مرکز به شعاع دو کیلومتر که نیم کیلومتر از هم فاصله دارند، استحکام‌بخشی شده و به‌وسیله‌ی خندقی احاطه شده است. محیط دیوار بیرونی هشت کیلومتر و دیواره‌ی داخلی شش کیلومتر می‌باشد. دیوار دارای چهار دروازه، یازده بارو و برج‌های مربع شکل (۱۶۳ برج کوچک و ۲۸ برج بزرگ)^{۳۶} می‌باشد. هنگامی که دشمن موفق می‌شد از یکی از این دیوارها عبور کند، تازه با دیوار جدید و خندقی که در فاصله‌ی بین دو دیوار حفر شده بود، مواجه می‌شد. این دیوارها که از خشت‌های گلی، روی فونداسیون سنگی، ساخته شده بود و حدود ده متر ارتفاع و سه متر پهنا داشت، در واقع یک چند ضلعی بزرگ بود که به شکل دایره، به‌نظر

می‌رسید (Hornblower et al., 2012: 648).

این احتمال نیز وجود دارد که حصار خارجی هترا در سال ۱۱۶ م. در دوره‌ی محاصره شهر توسط تراژان با هدف تنگ کردن محاصره‌ی جهت قلع‌و‌قمع شورش مردم، ساخته شده باشد (سفر و مصطفی، ۱۳۷۶: ۵۲). در هر صورت، امپراتوران روم، هر بار، با تلاش و رنج بسیار، تمام امکانات خود را برای تخریب باروهای شهر به کار انداختند، ولی با ناامیدی و شکست برگشتند (Dio Cass, 75. 11).

در طول تاریخ دیده شده، اگر حصارهای قلعه و یا شهری به اندازه‌ی کافی محکم و بلند بوده و خندقی مناسب و پر آب آن‌را در برمی‌گرفت، قلعه یا شهر به‌جز در اثر گرسنگی و یا خیانت تسخیرناپذیر می‌گشت (تا قبل از اختراع توپ به‌دست عثمانیان در قرن پانزدهم)؛ بنابراین، به‌دلیل این‌که هترا بتواند پایگاه نظامی قابل اطمینانی برای پارتیان در نبرد با رومیان باشد، ساخت استحداث دفاعی دارای حصار ضخیم و بلند پیرامون شهر اجتناب‌ناپذیر بود. طراحان پارتی هترا، به‌دلایل احتمالی ذیل در نقشه‌ای از پیش فراهم آمده، فرم دایره‌ای شکل را برای دیوار شهر انتخاب نمودند.

- همواره ساخت شبکه‌ی دفاعی شهر، منابع مالی، انسانی و زمانی بسیاری را به خود اختصاص می‌دهد. حصار دایره‌ای، حداکثر مساحت ممکنه را در طولی معین محصور نموده، مقدار مصالحی که برای این حصار دایره‌ای شکل به‌کار می‌رفت، کمتر از مصالح مصرفی حصار بود که به‌گرد زمینی به همان مساحت و به شکل مربع ساخته می‌شد.

- باروهای دفاعی دارای چندین برج و قلعه بر روی دیوار ضخیم خود و کنگره و شیارهایی بر آن برج‌ها، برای تیر افکندن، بوده‌اند. فرم دایره‌ای به‌دلیل این‌که گوشه و زاویه بسته نداشته و دارای زوایایی به حالت منفرجه و گشاد می‌باشد، چشم‌انداز وسیع‌تری را در اختیار سربازان قرار خواهد داد. در این حالت، دفاع از شهر، در مواقع یورش دشمنان، آسان‌تر بوده و بنابراین بهترین فرم دفاعی در برابر تاکتیک‌های جنگی بوده است.

- تدبیر دفاعی دیگر لحاظ شده توسط طراحان پارتی شهر هترا، اتصال مستقیم معابر از داخلی‌ترین قسمت شهر - تمنوس - به دروازه‌های حصار دفاعی می‌باشد. از مزایای این نوع معابر، تشخیص مناسب و سیطره بر دشمن از منطقه‌ی مرکزی شهر در ایام محاصره‌ی شهر می‌باشد. بررسی نمونه‌های مشابه، نشان می‌دهد، گشودن این دروازه‌ها بسیار سخت‌تر از گشودن دروازه‌های مستقیم است. به‌عنوان مثال، در شهرهای طراحی شده روم باستان، همچون کسترها، دو معبر اصلی شمالی-جنوبی و شرقی-غربی مستقیماً از فوروم که در مرکز فیزیکی شهر قرار دارد به‌سوی دروازه‌های شهر باز می‌شود (موریس، ۱۳۶۸: ۶۱) و یا در شهرهای طراحی شده‌ی یونان با مرکزیت فضای آگورا. حتی بعداً، در شهرهای اروپایی دوره رنسانس که به‌دلیل مسائل دفاعی، طرح حصارها از اهمیت بالایی برخوردار بود، در طراحی شهرهای جدید و حتی برخی از آرمانشهرها از همین روش استفاده می‌گردید. مانند شهر محصور و کوچک «پالمانوا» که در سال ۱۵۹۳ م. در ایتالیا ساخته شد (موریس، ۱۳۶۸: ۱۷۶). شهر ساسانی فیروزآباد فارس نیز از سیستم دفاعی مشابهی بهره می‌برده است.

در بسیاری از شهرهای تاریخی، قسمتی محصورشده در شهر، با دژ و دیواری بلند جهت پناه گرفتن مردم در مواقع حمله‌ی دشمن در نظر گرفته می‌شد. تمنوس هترا، با

قرارگیری در مرکز فیزیکی شهر و برخورداری از حصار پیرامونی، به‌عنوان مکانی امن، به سهولت قابل دسترس برای همه‌ی ساکنان در ایام جنگ بود. همچنین اداره‌ی حمله و دفاع از شهر، به‌دلیل همین مرکزیت فیزیکی مدبرانه می‌نمود (تصاویر: ۸ و ۹).

نیروهای دشمن، ابتدا توسط شبکه‌ای از قلعه‌های کوچک (تصویر ۱۰) مورد حمله قرار می‌گرفتند، مانند «خیربص جدالله»^{۲۷} که مسیر آن‌ها را پیش از این که موفق شوند به هترا حمله کنند، مسدود می‌کرد. قلعه‌ی مذکور، همچنین مشخصه‌های دفاعی اصلی، مانند برج‌هایی با گوشه‌های گرد که باعث کاهش نقاط کور در مقابل دیوارها می‌شدند و روزنه‌های کوچکی دور تا دور دیوارهای دفاعی را دارا بود. چنین قلعه‌هایی، همچنین به‌عنوان اقامتگاه نخبگان و اشراف هترایی، مورد استفاده قرار می‌گرفتند. این استحکامات برخلاف سامانه‌های دفاعی قدرتمند شهر هترا قطعاً برای مقاومت در برابر محاصره‌ی طولانی مدت طراحی نشده بودند.^{۲۸}

با این وصف، دلیل عمده و گاه، تنها دلیل توجه پارتیان به شهرهای دایره‌ای شکل را مسئله‌ی عدم امنیت کافی در سرزمین‌های تحت حکومت پارتیان و جنبه‌ی مناسب دفاعی این‌گونه شهرها دانسته‌اند (سلطان‌زاده، ۱۳۶۵: ۷۵).

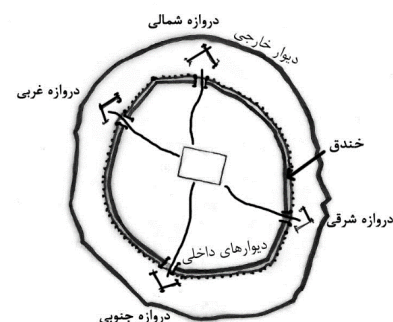
از آن‌جا که هترا، یک مرکز تجاری قوی بود، ممکن است حصار پیرامون شهر علاوه‌بر این که به‌عنوان حصار دفاعی عمل می‌نمود، در ایام صلح و آرامش، به‌عنوان حصار گمرکی نیز، مطرح بوده باشد؛ چراکه این دیوار، به‌طور کامل شهر را در برمی‌گرفت و با اخذ حقوق گمرکی از کلیه کالاهایی که از دروازه‌های شهر می‌گذشتند، منافع تجاری شهروندان را حفظ می‌کرد (نگارندگان).

فاصله‌ی میان حصار و محدوده‌ی موجود شهر، بیان‌گر مصالحه‌ی دقیقی میان سرمایه‌گذاری کوتاه‌مدت و نیاز به محصور نمودن زمین کافی برای رشد آینده‌ی شهر بود؛ چراکه گسترش آن، به‌منظور الحاق مناطق جدید به شهر، بدون کاهش مقاومت کلی شبکه میسر نبود.

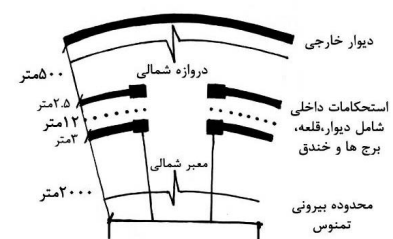
۶- عوامل حکومتی: پس از محاصره‌ی شهر از طرف تراژان، هم‌زمان با تجدید بنای آسور، به‌دست پارت‌ها (ماسه، ۱۳۴۷: ۲۱۳)، دژ حکومتی شهر هترا به‌صورت قصری مجلل (Ahmed, 1972: 105) در مجاورت دروازه‌ی شمالی شهر ساخته شد. مقایسه‌ی تطبیقی موقعیت قرارگیری دژ حکومتی در شهر، با الگوهایی که طراحان شهر هترا می‌توانستند متأثر از آن باشند، به روشن شدن ابهاماتی در شکل‌گیری ساختار شهر می‌انجامد.

۱- در شهرهای بین‌النهرین، دژ حکومتی و سایر عمارات دولتی، در تمنوس و در کنار معابد که بیشترین فضای شهر را نیز اشغال می‌نموده، جای می‌گرفته‌اند؛ به‌عبارتی دیگر، مرکز مذهبی و حکومتی، اغلب با هم همراه بوده‌اند. با توجه به این که تمنوس در این شهرها محصور در حصاری حجیم بود، امنیت کاخ در کنار معابد تأمین می‌شد.

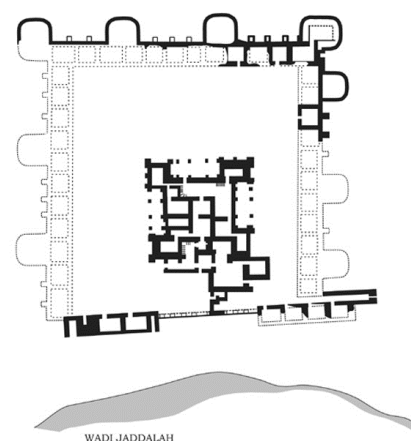
۲- در شهرهای پارتی، با توجه به موقعیت سوق‌الجیشی مهم دژ حکومتی در شهر، کاخ در مرکزیت شهر قرار گرفته و واحدهای مسکونی در اطراف آن چیده می‌شدند تا بدین‌وسیله، هم کاخ به کل شهر احاطه داشته و هم به‌لحاظ امنیت در کانون امن شهر قرار بگیرد؛ در صورتی که دژ حکومتی هترا در مجاورت دروازه‌ی شمالی قرار داشته و آن فضایی که در مرکز فیزیکی شهر قرار دارد، مجموعه‌ی تمنوس می‌باشد که حصار دایره‌ای شهر، کاملاً به مرکزیت این مجموعه و دور تا دور آن کشیده شده است. با

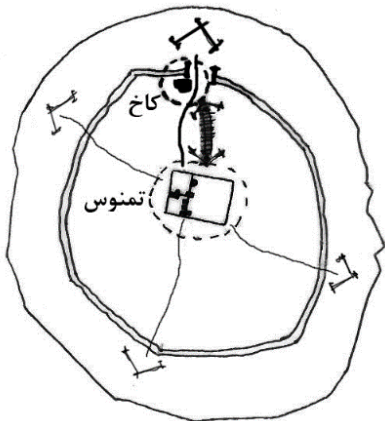
▲ تصویر ۸. موقعیت حصار و برج و باروی شهر نسبت به مرکز شهر و همچنین معابر منتهی به دروازه‌ها (نگارندگان ۱۳۹۳).

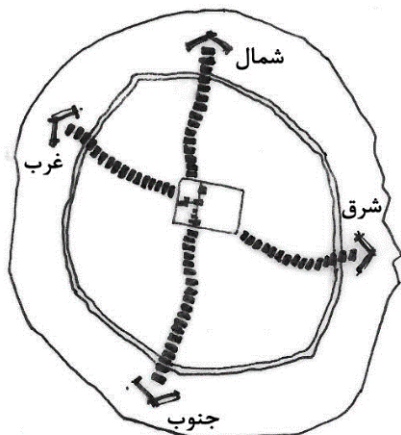
▲ تصویر ۹. بزرگ‌نمایی حصار شهر (نگارندگان ۱۳۹۳).

▲ تصویر ۱۰. خیربص جدالله (Encyclo-paedia, iranica, Arsacida. Military Architecture of Parthia).

▲ تصویر ۱۱. موقعیت کاخ هترا در شهر نسبت به تمنوس و دروازه‌ی شمالی شهر (نگارندگان ۱۳۹۳).

▲ تصویر ۱۲. جهت‌گیری معابر شهر هترا به‌سوی چهار جهت اصلی (نگارندگان ۱۳۹۳).

این مقایسه، می‌توان به ماهیت ممتاز مذهبی شهر پی‌برد که حتی عنصر کاخ نیز، تحت‌الشعاع آن قرار می‌گیرد. در دوره‌ی پارتی که زمان رشد شهر، احداث حصار و کاخ هترا می‌باشد، فرصت لازم جهت استقرار کاخ در مجموعه‌ی تمنوس، به‌دلیل هم‌زمانی با اقدامات ساختمانی زیادی که در تمنوس انجام شد، فراهم آمد؛ اما طراحان هترا که تمنوس را جایگاه خدایان^{۳۶} می‌دانستند، از این فرصت استفاده نکرده و کاخ با فاصله از مجموعه‌ی معابد در کنار دروازه‌ی شمالی ساخته می‌شود. با مقایسه‌ی الگوی شهرهای پارتی و شهر هترا، می‌توان به نزدیکی این دو الگو پی‌برد؛ با این تفاوت که، به‌دلیل حکمرانی مذهبی شهر هترا، مرکز شهر به‌جای استحکامات حکومتی، محل قرارگیری ساختمان‌های مذهبی می‌باشد.

۷- عوامل فرهنگی: التقاط فرهنگی^{۳۷} در شهر هترا، التقاط هنری را نیز به دنبال آورد. ساکنین هترا را، عمدتاً آرامی‌ها تشکیل می‌دادند؛ بنابراین ساخت کالبدی شهر، متأثر از فرهنگ اعراب قرار گرفت. تمایل سلوکیان بر اشاعه‌ی فرهنگ هلنی پس از تسلط بر شهر، هترا را متوجه فرهنگ سلوکی کرده و نهایتاً گسترش شهر به شیوه‌ی شهرسازی پارتی انجام پذیرفت. تأییراتی که هترا در این میان به خود دید، در بخش‌هایی نظیر: شهرسازی، معماری، مجسمه‌سازی و پوشاک، قابل مطالعه می‌باشد؛ اما با توجه به هدف مقاله که مطالعه‌ی ساختار شهری هترا را مورد نظر دارد، بخشی از عوامل فرهنگی که در شکل‌گیری ساختار کالبدی فضایی شهر مؤثر بوده‌اند، به اختصار مورد تحلیل قرار می‌گیرد:

حصار هترا دارای چهار دروازه‌ی بلند در جهات: شمال، جنوب، شرق و غرب می‌باشد که توسط معابری به تمنوس متصل گشته، ضمن تقسیم شهر به قسمت‌های اصلی، چشم‌اندازهای مناسبی را نیز سبب گشته‌اند (تصویر ۱۲). این، با خصوصیت اغلب شهرهای ایرانی پیش از اسلام که از فرهنگ مردم نشأت می‌گرفت، سازگاری دارد. در این شهرها، شهر به چهار بخش، به تبعیت از چهار جهت اصلی تقسیم می‌شد. به‌همین جهت، شهرهای مزبور چهار دروازه، روبه‌سوی چهار جهت اصلی داشتند. شهرهای بسیاری از جمله: نیشابور، همدان، دارابگرد و جوردشیر، از این دسته‌اند (سلطان‌زاده، ۱۳۶۵: ۷۷).

از دیگر مواردی که می‌توان نقش فرهنگ را در ساختار شهر هترا مشاهده نمود، شکل و جهت‌گیری معابد می‌باشد؛ با توجه به این که نزد اعراب، سبک متداول ساخت معابد و بت‌خانه‌ها مکعب شکل بوده، «معبد کبیر» که در چشم‌انداز بیرونی، بنایی عظیم و گسترده است؛ به‌عنوان عامل تحکیم پیوند میان شهر هترا و قبایل عربی، از این سبک، تبعیت می‌کند. جهت‌گیری معبد به‌سوی شرق نیز، ممکن است به علت اختصاص یافتن آن، به مهم‌ترین خدای اهالی شهر، یعنی «خورشید» باشد (تصویر ۴)، (سفر و مصطفی، ۱۳۷۶: ۷۶-۴۰).

بدنه‌ی کاخ هترا، نخست از دو ایوان بزرگ که با اطاق کوچک دو طبقه از هم مجزا می‌شدند، تشکیل شده بود؛ بعداً، دو ایوان بدان افزوده و بنا به‌شکلی درآمد که گویی از چهار ایوان متصل به‌هم تشکیل شده است و به این ترتیب، در دوره‌ی سلطنت پارت‌ها در بین‌النهرین، سبک ساختمانی ایوان، از خراسان بدان جا راه یافت (همان: ۲۱۵-۲۱۴). فضای داخلی تمنوس، به‌وسیله‌ی دیوارهای کوچک‌تر، به هفت قسمت با اندازه‌های مختلف تقسیم شده بود؛ این قسمت‌ها، فضاهای بسته نبوده، بلکه

به‌صورت ایوان‌های مسقفی روبه شرق ساخته شده و تیرهای استوانه‌ای شکل بلندی سقف آن‌ها را بالا نگه می‌داشت (تصاویر ۱۳ و ۱۴).

وجود چنین ساختمان‌هایی باعث شد، افرادی نظیر «ارنست هرتسفلد»^{۳۱}، به این نتیجه برسند که احتمالاً ساکنان این شهر در این اماکن چادر برپا کرده و در چادرها به شیوه‌ی صحرائشینان عرب، زندگی می‌کردند. او، به این نتیجه رسیده بود که شیوه‌ی ساخت این ساختمان‌ها با ورود پارتیان به این ناحیه، به‌سرعت در منطقه رواج و ساکنان محلی هنوز خود را به زندگی در این ساختمان‌ها وفق نداده بودند^{۳۲}.

هنر هترا، منعکس‌کننده‌ی شخصیت بین‌المللی شهر می‌باشد که ضمن تأثیرپذیری مستقیم از هنر یونان، با برخورداری از هنر آسیای غربی، بین‌النهرین، فارس و پالمیرا، کماکان شرقی باقی‌مانده است (Ahmed, 1972: 107)؛ با وجود این که پژوهشگرانی، سعی در معرفی هترا به‌عنوان شهری رومی و یا به‌صورت بینابینی، بین ایران و روم دارند (Isaac, 2013: 23-32). با این وجود، واژه‌های ایرانی، نام‌های شخصی عناوین، لباس‌ها، زینت‌آلات، جنگ‌افزارها و داستان‌های پارتی نشان از فرهنگ‌پذیری قوی هترا از فرهنگ پارتی دارد (De jong, 2013: 143).

شهر، نشان‌گر اتصالات قوی مذهبی با شهرهای اطراف خود می‌باشد (Ahmed, 1972: 105). در تحقیقی که «توباج»^{۳۳}، در مورد خدایان هترا به انجام رساند، خدایان با منشاء گوناگون، از جمله «بابلی» را، دلیل تداوم فرهنگی و تاریخ متمادی هترا، از هخامنشی یا دوره‌ی هلنی تا دوره‌ی پارتی می‌داند (Tubach, 2013: 201-216).

▲ تصویر ۱۳. نمای جلویی معبد مرن و دروازه‌ی شمالی تمنوس (سفر و مصطفی، ۱۳۷۶: ۴۴۶).

▲ تصویر ۱۴. ایوان شمالی معبد
کلیبر (www.panoramio.com/pho-
to/95069651).

هترا در دوره‌ی ساسانیان

پس از تسلط ساسانیان بر پارتیان، موقعیت سیاسی هترا نیز، دچار تغییر شد. بر طبق آن‌چه دیوکاسیوس، بیان می‌کند: «موقعیت بین‌النهرین در خطر بود و باعث اضطراب شدیدی بین نه تنها مردم روم، بلکه هر کجای دیگر شده بود. اردشیر، پارتیان را شکست داده و سپس علیه هترا لشکرکشی کرد تا پایگاهی را برای حمله به رومی‌ها تأسیس کند. در واقع او، دیوار را گرفت، اما تعداد زیادی از سربازان خود را در طول محاصره از دست داد» (Dignas & Winter, 2007: 154). منابع عربی، بیان می‌کنند: «آخرین پادشاه هترا، توسط شاپور که شهر را محاصره، غارت و استحکاماتش را در مدت کوتاهی نابود کرد، شکست خورد. موفقیت شاپور، توسط برخی از مورخان عرب به خیانت شاهزاده خانم هترا -نضیره- نسبت داده شده که با نشان دادن راهی برای شکستن دیوارها، به پدرش خیانت کرد»^{۳۴} (Ahmed, 1972: 105).

شهر هترا در این دوره، غالب عوامل شکل‌دهنده‌ی خود را از دست داد؛ به‌گونه‌ای که همین، منجر به فروپاشی سریع آن و عدم امکان حیات مجدد شهر پس از دوره‌ی افول آن شد. در صورتی که اگر، حتی بعضی از این عوامل از بین نمی‌رفتند، شهر هترا نیز، مانند بسیاری دیگر از شهرهایی که در طول تاریخ شهرسازی جهان دچار افول شدند، مجدداً حیات از دست رفته‌ی خود را باز یافته و اگر نه، به‌عنوان شهری بزرگ همانند دوره‌ی طلایی خود؛ حداقل به‌عنوان شهری زنده، ادامه حیات داده و برای همیشه متروک نمی‌گشت. تغییر عوامل شکل‌دهنده به عوامل از بین‌برنده‌ی ساختار شهر هترا، به‌ترتیب ذیل بوده است:

- از دست رفتن عامل اهمیت طبیعی -زیست‌محیطی شهر با علم به حرکت اهالی

شهر به‌سوی دشت‌های حاصلخیز و پر باران و زمین‌های هموار و وسیع و دوردست متصل به سنجار و تلغفر (سفر و مصطفی، ۱۳۷۴: ۳۴) در نیمه دوم قرن سوم م.

- از دست رفتن عامل اهمیت آیینی-مذهبی هترا، در اثر ضعف مردم شهر و حوزه‌ی پیرامون آن در برابر آیین‌های روبه‌گسترش زرتشت، مانویت و مسیحیت که اصول اساسی اعتقادات مردم هترا را با چالش مواجه ساخت. دین زرتشتی، به‌دلیل سلطه‌ی ساسانیان بر نواحی عمده‌ای از منطقه، به‌عنوان دین رسمی آن‌ها قلمداد می‌شد. به‌دلیل این‌که در دوره‌ی شاپور، اجباری بر انتخاب دین زرتشتی یا مانوی از سوی حکومت نبود و شاید شاه قصد داشت راه هر دو دین را باز بگذارد (شیپ‌مان، ۱۳۸۳: ۳۵)؛ در این میان، مانویت نیز، در کنار دین زرتشت نقش خود را ایفا می‌کرد. گسترش سریع مسیحیت غربی و شرقی نیز، در از بین رفتن دیدگاه‌های مذهبی مردم جزیره تأثیر دوچندانی نهاد.

- از دست رفتن عامل اهمیت ارتباطی-تجاری شهر، به‌دلیل تغییر مسیر کشتی‌های بازرگانی حامل کالاهای تجاری؛ در مسیر جاده ابریشم، شهرهایی قرار داشتند که پس از مدتی سقوط یا تنزل کردند. چنان‌که با سقوط اسکندریه و همچنین افول پالمیرا، بخش عمده‌ای از تجارت شرق دور، ظاهراً در انطاکیه و سلوکیه متمرکز شد (Bouchier, 1921: 153) در دوره‌ی ساسانی، کشتی‌هایی که حامل کالاهای تجاری بودند و راه دریایی هند و چین را می‌پیمودند، دریا‌های کنار شبه‌جزیره‌العرب (دریای عمان و خلیج‌فارس) را دور می‌زدند و سپس در شهرهای واقع در سواحل دریای سرخ لنگر می‌انداختند؛ بنابراین، رفت و آمد کاروان‌های تجاری در مسیر راه‌های زمینی (در بین‌النهرین)، به‌ویژه در بیان‌های فوق‌الذکر، تضعیف گردید و این تجارت دریایی تأثیر بسیار منفی بر تمدن‌های بیابان‌نشین گذاشت (سفر و مصطفی، ۱۳۷۴: ۳۴).

- از دست رفتن عامل اهمیت استراتژیک-سیاسی شهر، به‌دلیل تغییرات عمده در مرزهای دو امپراتوری ایران و روم پس از دوره‌ی ساسانیان؛ براساس سه کتیبه لاتین که نشان از حضور ارتش روم در هترا، در سال‌های ۲۴۰-۲۳۸ م. دارد (Driven, 2013: 13)، رومیان که از زمان تراژان، همواره هترا را متحد وابسته خود می‌خواستند، برای مدت محدودی بعد از شکست پارتیان توسط ساسانیان در سال ۲۲۴ م. تا سقوط شهر، از هترا در برابر کشمکش‌هایی که با ساسانیان داشتند، استفاده نمودند (sommer, 2013: 38)؛ اما این شهر را نیز، همچون تعداد زیادی از موقعیت‌های نظامی بیابانی خود، از دست دادند.

بررسی ساختار کالبدی شهر به‌لحاظ میزان برخورداری از ساختار ارگانیک یا طراحی شده: موضوع مهمی که می‌بایست مورد بررسی قرار گیرد، میزان برخورداری شهر هترا از طرحی از پیش تعیین شده و یا طرحی خودانگیخته (ارگانیک) می‌باشد. جهت بررسی این موضوع، ارائه نتایج حفاری تیم ایتالیایی، در سال ۱۹۹۶ م.، در منطقه‌ی تمنوس و تیم لهستانی، در سال ۱۹۹۰ م.، در منطقه‌ی دیوار دفاعی لازم می‌نماید.

حفاری‌هایی که توسط تیم ایتالیایی به انجام رسید، سبب کشف یک دیوار سنگی در فاصله ۳۰ سانتی‌متری موازی دیوارهای عقب ایوان‌های بزرگ معبد اصلی، گردید. این دیوار حجیم به ضخامت ۱/۸۰ سانتی‌متر و شامل چهار برج سنگی نیم‌دایره به قطر ۲/۳۰ سانتی‌متر، به اواخر قرن اول م. منتسب گردید. ترانشه ۲۷۰ سانتی‌متری پی این دیوار سبب کشف دیوار آجری گلی عریض دیگری زیر سطح این دیوار (پشت

جدول ۱. جدول طبقه‌بندی آثار شهر:
با توجه به محدودیت اطلاعات موجود مربوط به هترا، به‌خصوص در دوران اولیه‌ی شهر، امکان تاریخ‌نگاری اجزای شهر، با دقت بالا میسر نمی‌باشد. در جدول زیر، طبقه‌بندی زمانی اجزایی از شهر که مورد توافق عمومی می‌باشد، ارائه گردیده است (نگارندگان ۱۳۹۳). ▽

نام اثر	موقعیت مکانی اثر	تاریخ احتمالی ایجاد اثر
لایه مواد سوخته	قسمت زیرین دیوار آجری پشت ایوان بزرگ	قبل از قرن ۴ ق.م.
تکه‌های سفال	قسمت زیرین دیوار آجری پشت ایوان بزرگ	قبل از قرن ۴ ق.م.
دیوار آجری گلی	قسمت زیرین دیوار سنگی پشت ایوان بزرگ	قرن ۲ ق.م. تا ابتدای ۱ م.
کتیبه معابد	معابد داخل تمنوس	از ۹۸ م. به بعد
دیوار دفاعی آجری اولیه	در فاصله ۳۲۰ متری جنوب دیوار تمنوس	قرن ۱ م.
دیوار سنگی با برج‌های نیم دایره	پشت و موازی ایوان بزرگ	اواخر قرن ۱ م.
تخریب دیوار سنگی	پشت و موازی ایوان بزرگ	زمان کوتاهی بعد از ۱۱۷ م.
ایوان‌های معبد بزرگ	منطقه تمنوس	شروع قرن ۲ م. یا کمی زودتر
خانه مسکونی	شمال تمنوس	۲۰۰ م.
غالب معابد	غالب حفاصل دیوار اولیه و تمنوس	نیمه اول قرن ۲ م
دیوار تمنوس	اطراف تمنوس	۸-۱۳۷ م. و قبل آن
تخریب دیوار دفاعی آجری اولیه	در فاصله ۳۲۰ متری جنوب دیوار تمنوس	۱۴۰ م.
استحکامات فعلی و دروازه شمالی و شرقی	دیوار دفاعی فعلی شهر	۱۴۰ م.
ضمائم بارو	دیوار دفاعی فعلی شهر	بعد از ۹-۱۹۸ م.

ایوان‌های بزرگ) شد. با توجه به تاریخ‌گذاری ایوان‌های معبد به شروع قرن دوم م. و یا کمی قبل‌تر، این دیوار ضخیم سه‌متری که امتداد آن تقریباً هم‌سو با دیوار سنگی مذکور می‌باشد، متعلق به انتهای دوره‌ی هلنی یا کمی بعدتر بین قرن ۱ و ۲ ق.م. و ۱ م. دانسته شد. در همان زمان، اداره‌ی آثار تاریخی عراق، دیواری با ساختار مشابه دیوار سنگی مذکور، در طرف شرقی تمنوس کشف کرد. از نظر تیم ایتالیایی، هر دو دیوار، احتمالاً قسمتی از یک ساختار مشابه و به‌عنوان دیوار محوطه‌ی یک منطقه‌ی مقدس بزرگ قدیمی‌تر، مطرح می‌باشند. احتمالاً دیوار آجری گلی، اواخر قرن اول م. تخریب و دیوار سنگی بیشتر نمادین، جایگزین آن گردید و آن نیز بعد از یک دوره‌ی زمانی کوتاه بعد از ۱۱۷ م. زمانی که ایوان‌های بزرگ ساخته شدند، تخریب شد. (کتیبه‌هایی از توسعه‌ی ناحیه مقدس و تخریب دیوار سنگی حکایت دارند) در این حفاری، لایه‌ی ضخیم مواد سوخته، زیر ساختارهای آجری گلی پیدا شد که به‌عنوان باقی‌مانده‌های تصرف اولیه‌ی سایت به‌وسیله‌ی قبایل چادرنشین تفسیر شده‌اند (Ric- ciardi, 1998: 27-19).

به استناد کتیبه‌های هترا، استحکامات شهر، شامل دروازه‌های شمالی و شرقی، به‌وسیله «لرد نصر» در سال ۱۴۰ م. ساخته شده‌اند؛ کمی بعد از این که وی، دیوار تمنوس را در سال ۱۳۸ م. کامل کرد و قبل از ۱۵۲ م.، زمانی که دیوار استفاده می‌شد. به‌نظر می‌آید، ضمیمه بعدی بارو، شامل اساس برج‌های سنگی حجیم به قصد تعیبه سنگ‌انداز، بعد از محاصره‌ی ناموفق به‌وسیله «سپتیمیوس سوروس» در ۹-۱۹۸ م. اجرا شده است. دیوار متعاقباً مرمت و تقویت شد تا در نهایت در سال ۱-۲۴۰ م. با سربازان اردشیر ساسانی، مواجه شد. سؤالی که به ذهن می‌آید، این است که دیواری که در برابر امپراتور تراژان، در سال ۱۱۷ م. مقاومت کرد کجاست؟ طبق سخن «دیوکاسیوس»: «هترا در آن زمان نه بزرگ و نه ثروتمند بود» (Dio Cass, 68.31,1). برای پاسخ به این سؤال، تیم باستان‌شناسی لهستانی، در جستجوی دیواری که تراژان را متوقف کرد، ضمن کوشش در منطقه‌ی جنوب‌شرقی بین دیوار تمنوس و دیوار دفاعی کنونی، به بقایای دیوار آجری گلی به فاصله ۳۲۰ متری تمنوس و ۲۳۰ متری دیوار موجود برخورد کرد. امتداد این دیوار که ساختمان‌های مترکم ساخته شده‌ی اطراف محدوده‌ی تمنوس را از منطقه‌ی جنوبی جدا می‌کرد؛ در قسمت‌های دیگر، با اطمینان مشابهی نمی‌توانست ردیابی شود. این دیوار، به‌عنوان دیوار دفاعی قرن اول م. و قدیمی‌ترین عنصر باقی‌مانده در هترا، توسط این تیم معرفی گردید (Gawlikowski, 2008: 121-119).

«گاولیکوسکی»، بیان می‌دارد، با وجود بعضی تفاوت‌ها، این دیوار خیلی شبیه دیوار آجری گلی اولیه‌ی مکشوف توسط تیم ایتالیایی بوده و هر دو، قسمتی از یک سیستم دفاعی می‌باشند (Gawlikowski, 2013: 73-80). در این نظر، محدوده‌ی شهر محصور، خیلی کوچک و ناحیه‌ای که ساختمان‌های مذهبی اصلی را محصور کرده باشد، تا آن زمان وجود نداشته است. این نظر، مورد مخالفت «ریکاردی» و «پروزتو» می‌باشد. آن‌ها، نقل می‌کنند، دیوار آجری گلی پشت ایوان‌ها، قسمتی از دیوار یک تمنوس می‌باشد و دیوار دفاعی ۳۰۰ متر به سمت غرب مکان‌یابی شده است. از نظر آن‌ها، شهر محصور، کمی بزرگ‌تر و شامل یک تمنوس نسبتاً بزرگ در مرکز بوده و از آن‌جایی که ممکن نیست ایوان‌های بزرگ در چنین فاصله‌ی کوتاهی از دیوار دفاعی ساخته

شده باشند، این فرض را به واقعیت نزدیک‌تر می‌دانند (Ricciardi, 2013: 90-81)؛ همچنین، به دلیل این که شاید ساخت تعدادی از معابد در محل‌های خارج دیوار امکان‌پذیر نباشد (Dirven, 2013: 9-22).

اکثر معابد و مقبره‌ها، در داخل منطقه‌ای که به‌عنوان -شهر محصور اولیه- فرض شده، قرار داشته و فقط چهار معبد در منطقه‌ای که بعداً به شهر اضافه شد، قرار دارند. بدین معنی که غالب آن‌ها در روزگار شهر قدیمی وجود داشته و تعداد کمتری در طول مراحل بعد اضافه شده‌اند؛ البته، به‌نظر می‌رسد معابد کوچک با نظم مشخصی بزرگ و بازسازی شده‌اند (Dirven, 2013: 9-22).

شهر هترا، به‌لحاظ برخورداری از ویژگی‌هایی نظیر: فرم دایره‌ای، هم در ساختار شهر قدیمی و هم شهر متأخر؛ شبکه‌ی شعاعی معابر؛ جهت‌گیری دروازه‌ها و معابر؛ موقعیت مرکزی منطقه‌ی تمنوس؛ موقعیت شمالی کاخ؛ برخورداری از محوطه‌ی باز، در قسمت جلو معبد کبیر تمنوس برای اجتماعات مذهبی و...؛ در کلیت خود از خصوصیات یک شهر طراحی شده برخوردار است. شاید این به‌دلیل ارتباط با شهرهای طراحی شده در دوره‌ی سلوکی باشد. این احتمال نیز، وجود دارد که در شهر ارگانیک اولیه، تغییراتی طراحی شده، به‌منظور پاسخ‌گویی کارآمدتر شهر به مسائلی که ذکر آن رفت، به‌وجود آمده باشد.

تحلیل ساختار کالبدی-فضایی شهر هترا

عقایدی مبنی‌بر این که شهر هترا، در دوره‌ی سلوکیه و پس از سیطره‌ی یونانیان بر بین‌النهرین ساخته شده و یا رشد نموده، وجود دارد. از زمان «سلوکوس^{۳۵}»، در شهرهای جدید یونانیان، طرح «هیپودامیک^{۳۶}» (متقاطع / شطرنجی) به‌کار گرفته می‌شد (دیاکونف، ۱۳۵۱: ۲۳). به‌عنوان مثال، شهر دوراروپوس که در حدود سال ۲۸۰ ق.م، به‌عنوان یکی از شهرهای نظامی مستعمراتی برای حفظ امنیت راه‌های ارتباطی بر فراز رود فرات و راه تجاری آن، در کرانه‌ی راست رودخانه بنا شد و از پولیس‌های سلوکی خود مختار در غرب قلمرو پارتی در بین‌النهرین محسوب می‌شد. این شهر، از نقشه‌ی شطرنجی مستطیل شکل و منظم برخوردار بوده، کاملاً با طرح هیپودامیک یونانی انطباق دارد؛ در صورتی که در پلان دایره‌ای هترا، مجموعه‌ی معبد، به‌عنوان عنصر کانونی، در مرکز شهر واقع شده و خیابان‌های عریض شهر از آن‌جا به دیوارها ختم می‌شوند؛ به‌عبارتی، ساختار شهر، ساختار شعاع‌گونه و در انطباق با الگوی شهرهای پارتی می‌باشد.

پلان کاخ هترا، شامل دو اتاق در طرفین، یک اتاق کوچک در میان با ایوانی سرپوشیده در مقابل، که دسترسی به سه فضا از ایوان صورت می‌پذیرد، قابل مقایسه با بسیاری از معابد کنده شده در دل کوه و آرامگاه‌های دوران اشکانی و ساسانی می‌باشد (حبیبی، ۱۳۷۵: ۲۵). الگوی ساختمان مسکونی بزرگی، متعلق به سال ۲۰۰ م، در شمال تمنوس و مجاور معبر متصل کنده‌ی تمنوس به دروازه‌ی شمالی شهر که در سال ۱۹۸۷ م. توسط تیم ایتالیایی حفاری شد، مؤید تأثیر الگوی معماری پارتی در معماری هترا می‌باشد. محله، در بر گیرنده‌ی ساختمان مسکونی، دارای کارکردهای متفاوت تجاری، مذهبی و مسکونی بوده است (Centro Scavis Research)، (تصویر ۱۵).

از صحن بزرگ تمنوس، به‌عنوان محل برپایی اجتماعات، مراسم عروسی، گردهمایی‌ها و اعیاد؛ همچنین، وجود جایگاه‌های ویژه‌ای برای جمع‌آوری کمک‌های

▲ تصویر ۱۵. قسمتی از یک ساختمان مسکونی در هترا (http://www.cen-troscavitorino.it/en/progetti/iraq/ha-tra-santuario.html).

مالی و توزیع صدقات و نیز، محل‌های دیگری برای غذاخوری و آب دادن زائران و سکنی دادن آن‌ها در معبد کبیر (سفر و مصطفی، ۱۳۷۶: ۷۴)، نشان از این دارد که تمنوس، علاوه بر محل فعالیت‌های مذهبی، مرکز فعالیت‌های اجتماعی نیز، بوده است. این مجموعه، با جای دادن فعالیت‌های گوناگون در خود، به‌گونه‌ای نقش آگورای یونانی را ایفا می‌کرده است؛ البته، بین تمنوس هترا و آگوراهای یونان، تا حد زیادی می‌توان تفاوت قائل شد؛ چراکه نقش اصلی این مجموعه، در مرتبه‌ی اول، مذهبی بوده و از آن‌جا که این نقش برای اهالی هترا و سایر اعراب بسیار مهم بوده، در نتیجه، این مکان به عنصری کانونی برای تجمعات و فعالیت‌های مردمی نیز، تبدیل گردید. در داخل معبد کبیر، اماکنی درجه‌بندی شده، وجود دارد که شاید محل اجتماعات مجالس و شوراها (به همان نحوی که پیش و پس از اسلام بین قبایل عرب در حجاز مرسوم بوده) برای رتق وفتق امور و بیان راه‌های پیشرفت شهر به سبک و شیوه‌ی «مجلس شورا»، بوده است. ممکن است، وجود این فضاها در مجموعه‌ی معابد، تابع فرهنگ هلنی، بوده باشد.

نتیجه‌گیری

در این مقاله، عوامل شکل‌دهنده‌ی ساختار کالبدی شهر هترا، مورد مطالعه قرار گرفت. عواملی که این شهر باستانی را، از لحظه‌ی استقرار و ایجاد، تا لحظه‌ی سقوط و انقراض، تحت تأثیر قرار داد؛ از بین عوامل تأثیرگذار، عواملی انتخاب شده‌اند که بعضی، یا غالب آن‌ها، ممکن است در شکل‌گیری یا توسعه‌ی شهرها دخالت داشته باشد. در عامل طبیعی-زیست‌محیطی، پتانسیل‌هایی که در محیط طبیعی، سبب استقرار گروهی از مردم در آن مکان گردید، مورد بررسی قرار گرفت. عامل آیینی-مذهبی، سبب شد که این قسمت از جزیره، به‌عنوان مکان امن و مقدس برای بُت‌ها شناخته شود و به سبب برخورداری از نذورات مردم، به ثروت قابل قبولی دست‌یابد. به‌دلیل قرارگیری هترا، در مسیر جاده‌های تجاری منطقه، شهر به سرعت پیشرفت و توسعه پیدا کرد. این، در قالب عامل اقتصادی-تجاری، مورد مطالعه قرار گرفت. عامل مهم دیگر، عامل ارتباطی-استراتژیک بود؛ هترا، در شاهراه بین شرق و غرب قرار داشت و هر دو قدرت مطرح روز، سعی در داشتن اتحاد سیاسی با وی، در ازای اعطای ترفیعاتی داشتند. عامل دفاعی-نظامی، عامل حکومتی و عامل فرهنگی نیز، هر کدام به‌صورت مستقیم، در آن‌چه به‌صورت عمومی شکل شهر می‌شناسیم، تأثیرگذار بوده است. نهایتاً، هترا، به‌عنوان سکونتگاهی که منشأ ظهور مبهمی داشته و روزگاری شهری پر رونق و زیبا بود، پس از متروک شدن در سال ۲۴۱ م. به‌تدریج روبه زوال گذاشت؛ در این مدت، زلزله و جنگ‌های منطقه‌ی بین‌النهرین که هم‌اینک نیز، جریان دارد، به روند تخریب آن کمک کرد. باوجود این‌که برخی از اندام‌های شهر، تابع شیوه‌های بین‌النهرینی منطقه‌ی خود و بعداً -سلوکیان حاکم- قرار داشت؛ با این‌حال، گسترش شهر در دوره‌ی پارتی و نظام کلی ساختاردهنده‌ی آن در این دوره، پایه‌ریزی شد. با وجود این‌که هم‌اینک، هترا، در محدوده‌ی سیاسی کشور ایران قرار ندارد، اما از آن‌جا که نمی‌توان آن‌را از محدوده‌ی منظر فرهنگی-تاریخی ایران جدا کرد، مطالعه‌ی تاریخ و پاسداشت آن، به‌عنوان سند هویت ایران، الزامی به‌نظر می‌رسد.

پی‌نوشت

۱. ابن اثیر، تاریخ‌نگار عرب قرن ۱۲ م. در کتاب خود *الکامل فی التاریخ*، مردم شهر هترا را از گروه «جرامقه» می‌داند. جرامقه، گروهی از «عجم‌ها» هستند که در اوایل اسلام به موصل نقل مکان کردند و مفرد آن، جرمقانی است. گروهی دیگر از جرامقه نیز، از ملت‌های ایرانی هستند که از باستان در موصل سکونت داشته‌اند. جرامقه، در *تغیباتنامه دهخدا*، قومی تعریف شده در موصل هستند که اصل آن‌ها از «فارسیان» است (ابن اثیر، ۱۳۷۱: ۲۱۶).

2. Dura-Europos.
3. G.Ross.
4. Encyclopaedia iranica.hatra.
5. Walter Andrae.
6. Roberta Venco Ricciardi.
7. Michal Gawlikowski.
8. Dio Cassius.

۹. ۹۸-۱۱۷ م.

۱۰. سال ۶۱۲ ق.م. پس از سقوط نینوی، سیطره‌ی آشوریان، بر بلاد مملکت حضر به پایان می‌رسد (سفر و مصطفی، ۱۳۷۶: ۳۰).

11. G.Le Strange.
12. Septimius Severus, 193-211 A.C. .
13. Malcolm A. Colledge.
14. Ammianus Marcellinus.
15. jezira.
16. temenos.

۱۷. یونسکو، پرونده‌ی ثبت بنا در فهرست میراث جهانی.

۱۸. برای اطلاع از این اقدامات مراجعه شود به (سفر، مصطفی، ۱۳۷۶).

۱۹. این راه در اواخر دوره‌ی قاجار به راه ابریشم موسوم گردید.

20. Mry.
21. Milk.

۲۲. ۶۹-۵۷ ق.م.

۲۳. ۵۷-۳۶ ق.م.

۲۴. ۵۰-۷۹ م.

۲۵. بلاش نخستین پادشاه پارتی بود که خود را شاه هترا نامیده، عنوان «ملک العرب» را برای خود برگزید.

۲۶. برای اطلاعات بیشتر رجوع کنید به: (The Oxford Classical Dictionary, page648).

27. Khirbeth Jaddalah
28. Encyclopaedia, iranica, Arsacida viii. Military Architecture of Parthia

۲۹. در شهر هترا، نه تنها معبد کبیر به عبادت خدای خورشید اختصاص داده شده بود، بلکه تمام شهر و نواحی آن ملک مطلق او بود، زیرا که بر سکه‌های ضرب شده در آن زمان، این عبارت نقش بسته: «حضر شهر خورشید» (سفر و مصطفی، ۱۳۷۶: ۷۴).

۳۰. در هترا ادیان رایج، آمیزه‌ای از مذاهب بین‌النهرین باستان، مذاهب ایرانی و مذاهب یونانی - رومی بودند.

31. Ernst Emil Herzfeld.
32. Encyclopaedia iranica.hatra.
33. Tubach.

۳۴. این موضوع دست‌مایه‌ی هانس کریستین آندرسن، نویسنده‌ی مشهور دانمارکی در داستان «شاهزاده خانم و نخود» شد.

35. Seleucus.
36. Hippodamic.

کتابنامه

- ابن اثیر، عزالدین، ۱۳۷۱، *الکامل فی التاریخ* (تاریخ کامل)، ترجمه: عباس خلیلی و ابوالقاسم حالت، تهران: مؤسسه‌ی مطبوعات علمی.
- ابن‌رسته، احمد بن عمر، ۱۳۸۰، *الاعلاق النفیسه*، ترجمه: حسین قره‌چانلو، تهران: انتشارات امیرکبیر.
- بکری، عبدالله بن عبدالعزیز، ۱۹۸۳، *معجم ما استعجم من اسماء البلاد و المواضع*، ج ۲، بیروت: چاپ مصطفی سقا.
- ماسه، هانری، و رنه گروسه به همکاری جمعی از دانشوران ایران شناس اروپا، ۱۳۴۷، *تاریخ تمدن ایران*، ترجمه: جواد محیی، تهران: گوتنبرگ.
- پاکزاد، جهان‌شاه، ۱۳۹۰، *تاریخ شهر و شهرنشینی در ایران - از آغاز تا دوران قاجار -*، تهران: آرمانشهر.
- پیرنیا، حسن، ۱۳۴۶، *تاریخ ایران از آغاز تا انقراض ساسانیان*، تهران: خیام.

- حبیبی، محسن، ۱۳۷۵، *از سار تا شهر: تحلیلی تاریخی از مفهوم شهر و سیمای کالبدی آن، تفکر و تأثر*، تهران: دانشگاه تهران.
- حموی، یاقوت بن عبدالله، ۱۳۸۰، *معجم البلدان*، ترجمه: علی نقی منزوی، ج ۱، تهران، انتشارات سازمان میراث فرهنگی کشور.
- حموی، یاقوت بن عبدالله، ۱۳۸۳، *معجم البلدان*، ترجمه: علی نقی منزوی، ج ۲، تهران، انتشارات سازمان میراث فرهنگی کشور.
- حمیری، محمد بن عبدالله، ۱۹۸۴، *الروض المعطار فی خبر الأقطار*، بیروت: چاپ احسان عباس.
- دیاکونف، م. م.، ۱۳۵۱، *اشکانیان*، ترجمه: کریم کشاورز، تهران: انجمن فرهنگ ایران باستان.
- سفر، فؤاد، و محمدعلی مصطفی، ۱۳۷۶، *هترا شهر خورشید(گزارش کاوش‌ها و پژوهش‌های باستان‌شناسی و بازسازی آثار معماری شهر حضر)*، ترجمه: نادر کریمیان سردشتی، تهران: سازمان میراث فرهنگی کشور.
- سلطان‌زاده، حسین، ۱۳۶۵، *مقدمه‌ای بر تاریخ شهر و شهرنشینی در ایران*، تهران: انتشارات امیرکبیر.
- شیپمان، کلاوس، ۱۳۸۳، *تاریخ شاهنشاهی ساسانی*، ترجمه: فرامرز نجد سمیعی، تهران: انتشارات سازمان میراث فرهنگی کشور.
- طبری، محمد بن جریر، ۱۳۸۶، *تاریخ طبری*، ترجمه: ابوالقاسم پاینده، ج ۲، تهران: انتشارات اساطیر.
- کالج، مالکوم، ۱۳۶۷، *تاریخ اجتماعی پارتیان*، ج ۲، ترجمه: مسعود رجب‌نیا، تهران: انتشارات دنیای کتاب.
- گیرشمن، رومن، ۱۳۳۶، *ایران از آغاز تا اسلام*، ترجمه: محمد معین، تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.

- Ahmed, S. S., 1972, "HATRA IRAQ", *Archaeological Institute of America*: Pp 103-111
- Bouchier, E. S., 1921, *A Short History of Antioch, 300 B. C. - A. D. 1268*, Oxford, BASIL Blackwell.
- Dignas, B., & Winter, E. 2007, *Rome and Persia in late antiquity: Neighbours and Rivals*, Cambridge University Press.
- Le Strange, G., 1930. *The lands of the Eastern Caliphate*, Cambridge.
- Dirven, L., 2013, *Hatra: Politics, Culture and Religion between Parthia and Rome*, (No. 21). Stuttgart, Steiner.
- Hornblower, S., Spawforth, A., & Eidinow, E., 2012, *The Oxford classical dictionary Press\ Hatra*, 648, Oxford University.
- Kaizer, T. (Ed.), 2008, *The Variety of Local Religious Life in the Near East: In the Hellenistic and Roman Periods*, (Vol. 164). Brill.
- Cordera, L., & Ricciardi, R. V., 2005, *The Hatra project*, A Proposal for the Creation of Database Comprising the Whole of City's Archaeological Records, Italy, Torino University.
- WWW.centroscautorino.it/progetti/iraq/hatra-santuario.html
- WWW.Encyclopaedia.iranica.hatra.
- WWW.Encyclopaedia.iranica, Arsacida viii. Military Architecture of Parthia
- WWW.panoramio.com/photo/95069651